

litteraria et poetica

Dhuoda

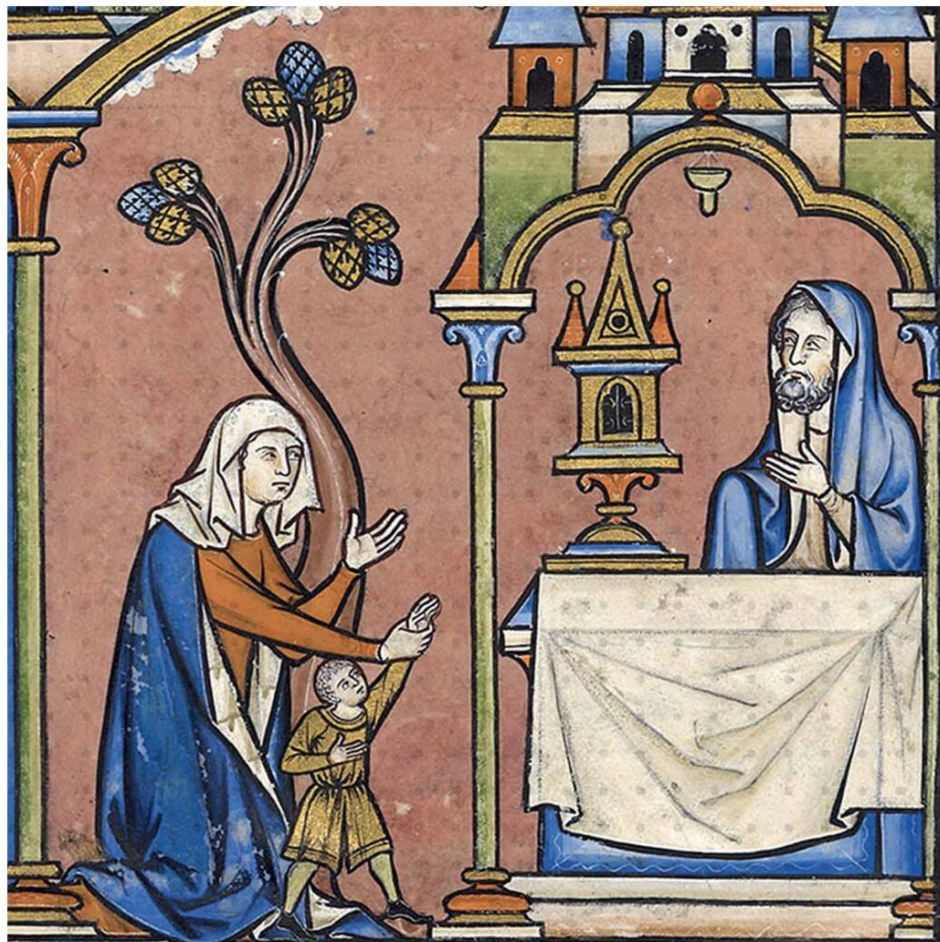
PŘÍRUČKA PRO SYNA

Ideální portrét šlechtice karolinské doby

argo

memoria
medii aevi

paměť
středověku

litteraria et poetica

LUDOVICI CONDĀ IMPRI. II. K^{ls} Decem
bri. S^ci ANDR^ei missa. Innoante S^cm dñi
Aduentu : : : Finit. est autē ~~reg~~iliante
dō : : : iiii. N^{ns} F^ru. Iurificationis
s^ce s^cp^q uirginis MARIÆ. x^po ppitio
Reg^{ante}. & Reg^{em} quē d^s de
derit sperante. Qui legi^t. o^{ra} p^{re}scripta
D^{oda} n^e. Si merearis x^pm uidere. in q^{ua} h^{ab}
felicitate. Finit hic dō q^{ua} s^c lib
MANUALIS WIL^{el}mi. in eo q^{ua} d^{icit}
eug^{eliu} ; Consumatum est S^c T.

Dhuoda

PŘÍRUČKA PRO SYNA

Ideální portrét šlechtice karolinské doby

Překlad, úvodní studie a komentáře Jana Daňhelová

argo 2021

Kniha vychází s finanční podporou Ministerstva kultury České republiky.

OBÁLKA: Chana vede svého syna Samuela ke knězi Élímu do domu Hospodinova
(1Sam 1, 24), The Crusader Bible, ms M. 638, fol. 20r, Morgan Library & Museum,
New York, kolem 1244–1254

FRONTISPIS: Závěr *Liber manualis*, Bibliothèque nationale de France, Paříž, ms. 393-I,
fol. 32v, 10.–11. století

Lektorovali:

prof. PhDr. Jana Nechutová, CSc.

Mgr. Martin Bažil, Ph.D. (úvodní studie)

Argo © 2021

Translation, preface, and notes © Jana Daňhelová, 2021

ISBN 978-80-257-3664-7 (váz.)

ISBN 978-80-257-4163-4 (e-kniha)

„SLOVO ODE MNE, DÍLO PRO TEBE“

Dhuoda, vzdělaná franská šlechtična,¹ se do historie zapsala jediným, avšak pozoruhodným dílem – výchovným spisem, známým pod názvem *Liber manualis ad filium*. Spis vznikl v polovině 9. století, tedy v době vleklé mocenské krize, která ve franské říši započala za vlády Ludvíka Pobožného. Tato neklidná doba plná náhlých politických zvratů zasáhla do života mnohých příslušníků aristokracie, Dhuodu nevyjímaje. Politické aktivity jejího muže, Bernarda Septimánského, ji donutily žít v dlouhodobém odloučení od vlastních dětí. Spis, který Dhuoda věnovala staršímu synovi, se tak pro ni stal zřejmě jediným způsobem, jak dětem předat svůj morálně-etický odkaz. *Liber manualis* sice nepatří k vrcholným dílům karolinského období, přesto má v kánonu středolatinšské literatury nezastupitelné místo. Je považován za ojedinělý a osobitý příklad laické literární tvorby, o to výjimečnější, že jej napsala žena. Bývá často citován a byla mu věnována řada literárněvědných studií. Spis byl dosud přeložen do šesti jazyků – francouzštiny, angličtiny, němčiny, italštiny, španělštiny a katalánštiny. Kromě toho také ve Francii vyšly dva fiktivní historické romány, které zpracovávají populární formou Dhuodin životní příběh.²

Obě autorky si ovšem musely zápletku svých románů značně domýšlet, neboť o životních osudech Dhuody (bývá též uváděna pod jménem Dodana, Dodane nebo Duodana) máme jen velmi málo informací. Přesné datum jejího narození ani datum a okolnosti úmrtí nejsou známy. Pocházela z urozené, zřejmě poměrně významné rodiny. Chybný opis z vydání předmluvy a třinácti kapitol *Liber manualis* z roku 1677 (zpracovaného benediktinem Jeanem Mabillonem v rámci výboru *Acta*

1 Pro zjednodušení používáme v této předmluvě termíny „šlechtic“ a „šlechta“, přestože z přísně historiografického hlediska lze o šlechtě se všemi jejími určujícími charakteristikami hovořit až v pozdějších obdobích středověku.

2 JOCELYNE GODARD, *Dhuoda la Carolingienne*, Paris 1997; JANINE DURRENS, *Dhuoda, duchesse de Septimanie*, Toulouse 2003.

sanctorum) vedl starší badatele k senzační domněnce, že Dhuoda byla sestrou Ludvíka Pobožného (778–840), a tedy dcerou císaře Karla Velikého (742/748–814). V Mabillonově vydání se píše: „Tento spis byl započat druhého roku po smrti mého bratra Ludvíka.“³ Po nalezení přesnějšího rukopisu z Nîmes v roce 1885⁴ však vyšlo najevo, že inkriminované spojení *mei fratris*, „mého bratra“, v Mabillonově vydání je ve skutečnosti třeba číst jako pouhé *imperatoris*, „císaře“. Domněnka, že by Dhuodiným otcem byl Karel Veliký, jinak nemá nejmenší opodstatnění a novodobá historiografie od ní zcela upustila. Je nicméně možné, že Dhuodin rod skutečně byl s královským rodem nějakým způsobem spřízněn, ostatně jako mnoho jiných urozených rodů v karolinské době, včetně rodu jejího manžela.

O totožnosti jejích rodičů se tak v odborných kruzích vedly a stále vedou debaty. Podle Marcela Fabrea (* 1931) by mohl být Dhuodiným otcem jistý velmož Dadila z oblasti Nîmes, jemůž se podle archivních dokumentů z Gard v roce 813 narodila dcera jménem Dodane, nicméně žádné další podpůrné důkazy pro tuto domněnku neexistují. Podle jiných badatelů Dhuoda nejspíš pocházela ze severní části franské říše, čemuž nasvědčují četné doklady výskytu variant jejího, jinak dosti neobvyklého, jména v této oblasti (varianty Duda, Doda, Tota, Thuada, všechny germánského původu). Tuto teorii podpořil například Peter Dronke, když rozvinul původní domněnku Wilhelma Meyera o tom, že Dhuodiným mateřským jazykem musel být některý z germánských jazyků. Podle Dronkeho, specialisty na středověkou lyriku, se zvláštní rytmička některých Dhuodiných veršů velmi podobá rytmicí, kterou nacházíme v raně středověké germánské poezii. Při porovnání jmen zemřelých předků Dhuodina syna Viléma, o nichž se hovoří v *Liber manualis* (X, 5), se seznamem rodinných příslušníků Dhuodina manžela, sepsaným u příležitosti založení opatství v Gellone, vyšlo najevo, že v Dhuodině výčtu přebývají dvě jména – Guarnarius a Rothlindis. Ta by mohla patřit Dhuodiným rodičům, případně jiným významným příbuzným z její strany. Marcelle Thiébauxová k tomu v předmluvě k anglickému překladu poznamenává, že stejná dvě jména jsou uvedena na

3 XI, 2, 2–3: *Incoatio hujus libelli II° anno obitus Ludovici quondam mei fratris.*

4 Viz dále, s. 14.

listině z opatství v Lucemburku z roku 751, a Dhuodiny kořeny je tudíž možná třeba hledat právě tam. Podle jiných historiků je však Rothlindis ze seznamu v *Liber manualis* sestrou Dhuodina manžela Bernarda. Ztotožňují ji s manželkou Waly z Corbie.

V novější literatuře se dále hovoří o možnosti, že Dhuoda naopak mohla pocházet z jižní části franské říše, popřípadě ze severní oblasti dnešního Španělska. Jméno Dhuoda by mohlo být přepisem baskického Toda, a Dhuodiným otcem by mohl být gaskoňský vévoda Sancho I. Lupus (kol. 777–812). Tuto teorii poprvé představila v roce 1982 francouzská medievistka Renée Mussot-Goulardová. Součástí septimánského panství, které spravoval Dhuodin manžel Bernard, bylo i hrabství Agen. Podle Mussot-Goulardové (ne všichni historici s ní ovšem souhlasí) se toto hrabství předávalo jako věno, které poměrně nezvykle přecházelo z bratra na sestru. Je tudíž možné, že Agen původně Bernardovi nepatřilo, ale že je získal až díky sňatku s Dhuodou. Dhuoda by tím pádem musela příslušet k některé z urozených rodin v Gaskoňsku, nebo v Akvitánii, tedy v územních celcích, s nimiž Agen bezprostředně sousedilo. Mussot-Goulardová dále nalezla v pramenech poznámku, která by se mohla vztahovat k Dhuodě a odhalovat jméno jejího bratra: *Tota, soror principis Sancii*, tedy „Doda, sestra knížete Sancheze“. Oním Sanchezem by pak nejspíše byl Sancho-Sanchez, pravděpodobný syn Sancha I. Lupa, který vládl v Gaskoňsku na počátku 9. století. Dochovalo se o něm jen málo zpráv, zmiňuje se o něm však například Einhard (asi 775–840), autor *Vita Karoli Magni*, životopisu císaře Karla Velikého. Podle všeho patřil Sancho k vlivným franským velmožům a byl jedním z rádců Ludvíka Pobožného. V roce 801 stanul v čele královského vojska při obléhání Barcelony.

Teorie o Dhuodině jihofrancouzském původu si získala velkou popularitu. Na Mussot-Goulardovou navázala řada dalších medievistů, nicméně skutečně průkazné důkazy chybí. Sama Dhuoda o své rodině mlčí, v *Liber manualis* se věnuje prakticky jen rodině svého manžela. Jedinými výjimkami jsou krátká poznámka v kapitole I, 5, v níž Dhuoda své předky označuje za „dosti mocné“, a zmínka v kapitole X, 5 o Herbertovi, strýci Dhuodina syna Viléma. Dhuoda pro Herberta používá termín *avunculus*, tedy strýc z matčiny strany, je však možné, že i v tomto případě se jedná spíše o Bernardova příbuzného. Bernard skutečně

měl bratra Herberta (asi 780/785–843), o čemž nás informuje několik soudobých pramenů, např. *Vita Ludovici imperatoris*, životopis císaře Ludvíka Pobožného z pera anonymního autora označovaného jako Astronomus, nebo historik Nithard (asi 795–844), vnuk císaře Karla Velikého. Dhuoda o Herbertovi hovoří v pasáži, v níž Vilémovi vštěpuje nutnost pravidelně se modlit za zemřelé členy rodiny: „Odejde-li kdokoli z tvého rodu – a kdy se tak stane, závisí jen a pouze na Boží vůli – prosím tě, abys, budeš-li sám naživu, nechal zapsat jméno nebožtíka mezi výše uvedené (včetně jména pána Herberta, tvého strýce) a aby ses za něho modlil.“⁵ Tato nápadná pozornost věnovaná Herbertovi, o němž jako by Dhuoda předpokládala, že by jej Vilém nemusel zahrnout do modlitby automaticky, by mohla být indicií, že Herbert byl z nějakého důvodu z rodinného kruhu vyčleňován. Jednalo se o osobní spory? Či snad Herbert nepocházel z legitimního manželství svého otce Viléma z Gellone a jeho první ženy Kunhuty? Snad jej Dhuoda chtěla nějak odlišit od Bernardových dalších bratrů, a proto jej označila termínem *avunculus*, a nikoli *patruus* (tj. strýc z otcovy strany). Je ovšem také možné, že Dhuoda chápala *avunculus* jako obecné pojmenování použitelné pro oba typy vztahů (doklady o takovém užití z 8. století uvádí Niermeyerev slovník *Mediae latinitatis lexicon minus*), nebo se jednoduše spletla.

V červnu roku 824 se Dhuoda provdala za Bernarda Akvitánského, markýze ze Septimánie (území v dnešním jihofrancouzském regionu Languedoc-Roussillon), knížete z Toulouse a pozdějšího komořího císaře Ludvíka Pobožného. O Bernardovi (775–844) máme na rozdíl od Dhuody poměrně přesné informace, neboť patřil k významnému rodu, jemuž se hojně věnují karolinské kroniky. Jeho otec Vilém z Gellone byl bratrancem Karla Velikého. Po boku císaře bojoval proti Saracénům a pro svou statečnost se stal klíčovou postavou *chansons de geste* (konkrétně *Cyklu Viléma Oranžského*). Roku 1066 byl dokonce svatořečen. O Bernardovi se soudobé kroniky vyjadřují méně lichotivě – ač byl uznáván jako vynikající vojevůdce, vyčítala se mu přílišná ctižádost, politická nestálost a násilná povaha. Spekuluje se také o jeho milostných

5 X, 5, 11–15: *Quisquis de tua migraverit stirpe, quod non est aliud nisi in potestate Dei, quando iusserit ipse, similiter et de domno Ariberto auunculo tuo, rogo, tu si superstes fueris, nomen illius cum praescriptis personis supra iube transcribi, orando illum.*

pletkách s císařovnou Juditou Bavorskou, druhou manželkou Ludvíka Pobožného, z nichž ho veřejně obvinili jeho oponenti uskupení kolem Ludvíkova syna Lothara.

Svatba Dhuody a Bernarda se konala v Cáchách, tehdejším sídle císařského dvora. Krátce nato byl Bernard jmenován správcem španělské marky, tj. hraničního území, a byla mu svěřena obrana hranice proti vpádu muslimských vojsk. Devětadvacátého listopadu 826 přivedla Dhuoda na svět prvorozeného syna Viléma. V roce 827 se Bernardovi podařilo ubránit Barcelonu před muslimskými vojsky a následně byl jmenován komořím císaře Ludvíka Pobožného. Vrátil se do Cách, ale již bez Dhuody. Ta přesídlila na manželovo přání do Uzès v dnešním Languedocu.

Někteří historikové tvrdí, že manželství nebylo šťastné a že se Bernard tímto krokem své ženy elegantně zbavil, aby měl volné ruce pro mocenské machinace a utajený vztah s Juditou. Důvody však mohly být i méně dramatické. Bernard mohl manželku poslat do Uzès, protože bylo nutné, aby se po dobu jeho nepřítomnosti starala o jeho rozsáhlé državy v Septimánii a především aby jej částečně zastoupila ve funkci strážce hranice. (I po Bernardově jmenování císařským komořím totiž zůstala obrana hranice úkolem jeho rodiny, formálně funkce strážce přešla na Bernardova bratra Gaucelma.) To možná zní v kontextu dnešních představ o středověkém společenském uspořádání překvapivě, je ale třeba poznamenat, že postavení urozených žen bylo v karolinské době o něco příznivější než v pozdějších obdobích středověku. Právně a společensky podléhaly manželovi, avšak nebylo nikterak neobvyklé, že jej zastupovaly při správě majetku a měly značný vliv na praktický chod panství. Skutečnost, že Dhuodě byl fakticky svěřen dohled nad tak strategicky důležitým územím, odkud neustále hrozilo nebezpečí vpádu muslimských vojsk, je ostatně dalším z argumentů těch medievistů, kteří se přiklánějí k Dhuodině jihofrancouzskému/severošpanělskému původu. Pokud totiž Bernard bez váhání vložil důvěru v Dhuodiny schopnosti ujmout se tohoto náročného úkolu, je pravděpodobné, že pocházela právě z této části země a byla s místním prostředím a zvyklostmi dobře obeznámena.

V následujících letech se Bernard zdržoval převážně v Cáchách. Jako císařský komoří měl značnou moc a vliv, císař mu také svěřil dohled nad

výchovou svého nejmladšího syna Karla (budoucího císaře Karla Holého), který se narodil jeho druhé ženě Juditě Bavorské (795–843). Toto úspěšné období představující vrchol Bernardovy politické kariéry skončilo v roce 829, kdy jej císařův prvorozený syn Lothar obvinil z cizoložného poměru s císařovnou a situace vygradovala natolik, že byl Bernard nucen uprchnout do Barcelony. Není jisté, zda se obvinění zakládala na pravdě, nebo šlo z Lotharovy strany jen o cílenou pomluvu, která měla Bernarda a Juditu zdiskreditovat. Bernard si během svého působení u dvora vytvořil řadu nepřátel, tím spíše, že byl poručníkem mladého Karla. Císař Ludvík Pobožný již dříve stanovil, že říše bude rozdělena na tři územní celky, které připadnou jeho synům z prvního manželství: Lothar, jakožto nejstarší syn, se měl stát právoplatným císařským dědicem a za Ludvíkova života jeho spoluvládce, jeho mladší bratři Pipin a Ludvík Němec pak měli získat vlastní menší državy. Toto ustanovení bylo pojištěno výnosem nástupnického řádu *Ordinatio imperii*, schváleného již v roce 817 na sjezdu v Cáchách. Poté, co Ludvík Pobožný uzavřel druhé manželství s Juditou a v roce 823 přivítal na svět čtvrtého syna, však bylo čím dál jasnější, že císařské opatření patrně dozná změn. Judita pochopitelně vyvíjela na císaře tlak, aby zajistil dědický podíl i pro jejího syna. Lothar měl tudíž mnoho důvodů, proč se chtít Judity a k ní a Karlovi loajálního a nepokrytě ambiciózního Bernarda zbavit. Juditě a otci přestal zcela důvěřovat, a uchýlil se proto k razantnímu kroku. V roce 1830 v Compiègne dal císařský pár zajmout a sám se na čas zmocnil vlády. Tím zahájil sérii bojů o moc s otcem a bratry, které se vlekle několik dalších let.

Po první krátké válce stanul na trůně opět císař Ludvík Pobožný. Provedl nové územní rozdělení, které počítalo s dědictvím pro všechny čtyři syny, nicméně zajistit stabilitu v říši nedokázal. Podíl pro Karla nadále zůstával trnem v oku jeho bratrům a v letech 831–840 docházelo k dalším válkám. Rozruch kolem Bernardova údajného vztahu s Juditou se sice postupně uklidnil, nicméně Bernard upadl v nemilost a získat si znovu císařovu přízeň se mu již nikdy zcela nepodařilo. Od té chvíle také přestal prokazovat císaři bezvýhradnou loajalitu. V období válek střídavě podporoval buď Ludvíka, nebo jeho protivníky (zejména Pipina), protože na určitou dobu ztratil některé državy a tituly (posléze mu byly císařem navraceny).

Po smrti císaře Ludvíka Pobožného v roce 840 Bernard krátce pobyl s Dhuodou v Uzès, ale nově nastalá politická situace ho donutila znovu odjet. Došlo ke konfliktu mezi Karlem Holým a jeho synovcem Pipinem II. Akvitánským (826–863). Jádrem sporu byla vláda v Akvitánii. Dříve než zemřel císař Ludvík, skonal jeho syn Pipin. Ludvík tudíž provedl nové územní dělení, a Akvitánii, v níž dříve vládl Pipin, svěřil Karlovi Holému. Toto rozhodnutí bylo v souladu s původními podmínkami *Ordinatio imperii*, které stanovovalo, že v případě smrti některého z mladších bratrů se jeho državy rozdělí mezi zbývající bratry. Tím ale zaniklo dědické právo Pipinovu synu Pipinu II., a ten se s takovou újmou nechtěl smířit. Odmítl se vzdát Akvitánie a vymezil se vůči císařskému rozhodnutí vojensky.

Bernard, který se přirozeně pokoušel ochránit vlastní državy, nejprve podporoval Pipina, ale v předvečer bitvy u Fontenoy-en-Puisaye (22. června 841) se přidal na stranu Karla Holého. Na znak své podřízenosti odevzdal Karlovi coby záruku loajality svého syna Viléma, kterému tehdy bylo čtrnáct let (král Karel Holý v té době oslavil osmnácté narozeniny). O této události nás poměrně detailně informuje Nithard, který se bitvy osobně zúčastnil.⁶ Vilém přísahal králi věrnost, podstoupil rituál zvaný *commendatio*, jímž se vazal symbolicky odevzdává seniorovi. Stal se součástí královské družiny a po ukončení bojů spolu s ní přesídlil na dvůr v Cáchách.

Dhuodě nezbývalo než se politickým krokům svého muže podřídit, ač pro ni bylo obtížné vyrovnat se se synovým náhlým odchodem. Krátce předtím, 22. března 841, porodila se značným časovým odstupem druhé dítě. Přítomnost novorozeněte by jí za jiných okolností snad mohla být útěchou, avšak mladší syn byl ještě před svým křtem na otcův příkaz odvezen do jednoho z klášterů v Akvitánii. Co vedlo Bernarda Septimánského k tomuto kroku, není zcela jasné, neboť Dhuoda o Bernardových pohnutkách mlčí. Ačkoli někteří historici hledají v tomto zdánlivě neopodstatněném odebrání dítěte matce potvrzení Bernardovy svévolné a kruté povahy, jak ji líčí dobové kroniky, skutečnou motivací Bernardova jednání byla pravděpodobně snaha zajistit synovi bezpečí a ochránit jej před možnou pomstou ze strany bývalých spojenců.

6 NITHARD, *Historiarum libri quattuor* (Čtyři knihy historických událostí) II, 5; III, 2.

Ať už mělo Bernardovo jednání jakýkoli důvod, pro Dhuodu znamenalo jediné – smířit se s nenadálou ztrátou obou dětí. Jako matka trpěla jejich nepřítomností, jako vzdělaná žena a horlivá křesťanka se trápila vědomím, že nemá možnost jakkoli zasáhnout do jejich výchovy. Rozhodla se proto předat dětem svůj odkaz alespoň zprostředkovaně. V listopadu 841 začala psát výchovný spis určený staršímu synu Vilémovi, dnes známý pod jménem *Liber manualis ad filium* (Příručka pro syna). Ke spisu připojila poznámku, v níž Viléma prosí, aby jej dal jednou přečíst mladšímu bratrově. Zdá se, že o mladším dítěti neměla Dhuoda žádné zprávy, neboť v době práce na *Liber manualis* doposud nevěděla, jakým jménem dal Bernard dítě pokřtít. Dnešní historiografie ztotožňuje Dhuodina druhorozeného syna s Bernardem Plantevelue, knížetem z Auvergne, který zemřel kolem roku 885. Jeho synem byl pak zřejmě Vilém Zbožný, zakladatel opatství v Cluny.

Svůj spis Dhuoda dokončila v březnu roku 843 a poté jej dala poslat Vilémovi.

O dalších Dhuodiných životních osudech se žádné věrohodné zprávy nedochovaly. Spekuluje se, že po druhorozeném synu přivedla na svět ještě jedno dítě, dceru Regelindis (Rosalindu). Tak se totiž jmenovala manželka hraběte Vulgrina z Angoulême (žil asi v letech 830–886), v pramenech uváděná jako *soror Willelmi Tolosani*, „sestra Viléma z Toulouse“. Dhuoda se o dalších dětech v *Liber manualis* nezmiňuje, Regelindis by se tedy musela narodit nejdříve po dokončení spisu v roce 843 a nejpozději počátkem roku 845 (Dhuodin muž Bernard zemřel v květnu 844). Avšak byla-li Regelindis skutečně dcerou Bernarda ze Septimánie, nemusela nutně pocházet z jeho legitimního manželství s Dhuodou.

Kdy a jak Dhuoda zemřela, také zůstává tajemstvím. Z textu *Liber manualis* vyplývá, že trpěla blíže neurčenými zdravotními obtížemi a obávala se, že se blíží její konec. K hotovému spisu dokonce připojila vlastní epitaf. Je tedy možné, že v roce 844, kdy zahynul její manžel, byla po smrti již i ona. Bernard Septimánský doplatil na svou politickou nestálost. Byl popraven v Toulouse na rozkaz krále Karla Holého poté, co znovu přeběhl a podpořil povstání Karlova rivala Pipina II., který stále odmítal akceptovat dědické územní rozdělení stanovené Verdunskou smlouvou a nadále si nárokoval Akvitánii. Dhuodina syna Viléma stihl

stejný osud jako jeho otce. I přes přísahu věrnosti, kterou dříve složil Karlu Holému, pokračoval v politickém kurzu nastoleném otcem Bernardem. Jako spojenec Pipina se odmítl vzdát španělských a barcelonských držav a za tento pokus vyvlastnit královskou marku byl na příkaz Karla Holého zabit v Barceloně zřejmě roku 850. Ačkoli se, soudě dle zpráv kronikářů, matčíným odkazem příliš neřídil, má se za to, že *Liber manualis* vlastnil až do své smrti.

RUKOPISY A EDICE

Z Barcelony ostatně také pochází Barcelonský rukopis B, nejnověji nalezený (a zároveň nejhodnotnější) ze tří dochovaných rukopisů *Liber manualis*, které dnes máme k dispozici.

Po dlouhou dobu byl jediným známým rukopisem Dhuodina spisu Pařížský rukopis P (v současné době uložený v Bibliothèque nationale v Paříži pod signaturou MS lat. 12293). Vznikl v 17. století v klášteře Saint-Germain-des-Prés a předlohou mu byl jiný dnes ztracený rukopis, který patřil knihovně toulouského a pozdějšího pařížského arcibiskupa Pierra de Marca (1594–1662). Je možné, že také tento rukopis pocházel z Barcelony, kde de Marca, který se živě zajímal o historii španělské marky, pobýval po sedm let. Rukopis P bohužel obsahuje značné množství poměrně závažných chyb, kupříkladu v pasáži o císaři Ludvíkovi zmíněné výše. Charakter některých z nich skutečně nasvědčuje tomu, že de Marca objevil zdrojový rukopis v Katalánsku, neboť se zdá, že se jich pařížský opisovač dopustil vlivem neporozumění systému zkratk používaném na Pyrenejském poloostrově.

Rukopis P, k němuž se dochovaly i dvě různé verze oprav, dnes označované jako P² a P³, také není jediným dochovaným opisem dnes ztraceného rukopisu Pierra de Marca. Sám de Marca spolu s Étienнем Baluzem vydali v *Marca Hispanica* (1668)⁷ dvě krátké pasáže z *Liber manualis*, které se od P mírně odlišují. Je tudíž zřejmé, že v 17. století vznikly minimálně dvě kopie de Marcova rukopisu z pera dvou odlišných osob.

7 Viz níže, s. 14.

Druhým známým rukopisem je Nîmeský rukopis N (v současné době uložený v Bibliothèque Carré d'art v Nîmes pod signaturou 393), který byl nalezen v roce 1885 ve spisech nîmeského knihovníka Eugène Germer-Duranda. Vzhledem k rozsáhlým mechanickým a chemickým poškozením materiálu se původní text nedochoval v úplnosti, podařilo se zachránit pouze devět fragmentů. Jak a kde vznikl, není známo. Je psaný karolinskou minuskulí a datuje se do přelomu 10. a 11. století. Jeho nález velmi pomohl zkvalitnit podobu Dhuodina textu. Velkým přínosem se stal především pro pochopení struktury veršovaných pasáží, které opisovač rukopisu P přepsal jako prózu. Édouard Bondurand jej v roce 1887 použil jako základ pro první kompletní edici *Liber manualis*. Nejnověji nalezený rukopis se nazývá Barcelonský rukopis B (Biblioteca de Catalunya, pod signaturou 569). Je katalánského původu a pochází z první poloviny 14. století. Byl součástí konvolutu několika různých textů, který zřejmě sloužil pro školní účely a vedle *Liber manualis* obsahuje *Differentiae* (Rozdíly) Isidora Sevillského, Alkuinův spis *Liber de Virtutibus* (O ctnostech a neřestech), *Disticha Catonis* (Catonova dvojverší), Alkuinův komentář k Šalomounovým podobenstvím, dobovou kroniku a popis výpočtu dat pohyblivých křesťanských svátků. Předpokládá se, že byl zpětně opraven podle rukopisu mnohem staršího, než byla jeho původní předloha, protože opravy v rukopisu B se ve většině případů shodují s příslušnými místy v rukopisu N z přelomu 10. a 11. století. Pierre Riché, editor moderního kritického vydání *Liber manualis*,⁸ se domnívá, že tento starší rukopis mohl vycházet přímo z původního Dhuodina rukopisu zaslaného Vilémovi. Rukopis B je kompletní, pomohl tedy lépe poznat i ty pasáže, které chybí v rukopisu N a které byly do roku 1956 známy jen na základě čtení chybami poznamenaného P. Jeho nález se stal impulzem pro Richého edici, z níž vychází i náš překlad.

Liber manualis se těšil zájmu učenců už od nalezení prvního rukopisu. Za nejstaršího editora Dhuodina díla lze považovat Étiennea Baluzeho, který v roce 1668 vydal dílo výše uvedeného Pierra de Marca s názvem *Marca Hispanica sive limes Hispanicus, hoc est, Geographica & historica*

8 DHUODA, *Manuel pour mon fils*, (ed.) PIERRE RICHÉ, Paris 1975 (1991²); dále citováno jako RICHÉ.